

HOOFDSTUK 2: Vraagstelling en wetenschapsfilosofisch kader

Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik in kort bestek de context van deze studie beschreven en vastgesteld dat er nog weinig bekend is over de determinanten en mechanismen van psychopathologie. In dit hoofdstuk ga ik in op het doel van deze studie en ga ik na wat een geschikt filosofisch-theoretisch systeem is voor de conceptualisering van psychopathologie en het onderzoek naar de determinanten en de ziektemechanismen daarvan. Daarna verantwoord ik waarom ik het werk van de filosoof Mario Bunge als uitgangspunt voor deze studie heb geselecteerd.

2.1 Doel van deze studie

In deze paragraaf ga ik in op het vertrekpunt, de doelstelling en de vraagstelling van deze studie.

I. Vertrekpunt

Het vertrekpunt van deze studie is de constatering dat we nog heel weinig weten over de determinanten en de mechanismen van psychopathologie, maar ook de observatie dat daarin betrekkelijk weinig vooruitgang wordt geboekt. Dat is ongunstig voor de ontwikkeling van nieuwe, werkzaamere therapieën of preventieve maatregelen. Er wordt weliswaar op grote schaal onderzoek gedaan naar alle mogelijke facetten van psychopathologie, maar voor de direct betrokken onderzoekers is dat beslist niet genoeg. Daarbij is het waarschijnlijk dat er—wereldwijd—naar verhouding meer onderzoeksgeld stroomt naar researchcentra die zich richten op somatische aandoeningen, zoals nierziekten of kanker, dan naar onderzoeksgroepen die zich bezighouden met psychische stoornissen. Toch is een rode draad in deze studie dat niet

alleen geld, maar ook het gebrek aan theorie, dat wil zeggen aan adequate concepten én wetenschapsfilosofisch goed doordachte onderzoeksstrategieën, een belangrijke verklarende factor is voor het gebrek aan vooruitgang. Negatief geformuleerd kenmerkt de huidige toestand van het onderzoek naar stoornissen als schizofrenie, depressie, angststoornissen of autisme zich door een overmaat aan data ten opzichte van een tekort aan hypothesen en theorieën die voldoen aan de conceptuele en methodologische vereisten.

Volgens mij heeft de stagnatie niet alleen te maken met de ontzagwekkende complexiteit van psychopathologie (atypische of disfunctionele processen van de hersenen) in vergelijking met die van somatische aandoeningen (die ook al buitengewoon complex zijn). De stagnatie heeft eveneens te maken met de kenmerken van de modellen, denkvormen en paradigma's waarvan onderzoekers naar psychopathologie tegenwoordig gebruikmaken, en die bovendien in een enorme diversiteit voorkomen. Dit heeft geresulteerd in een lappendeken van los van elkaar staande hypothesen en heuristieken waarvan de geldigheid of relevantie zich veelal beperkt tot deelgebieden respectievelijk deelonderzoekingen. Het gebrek aan overeenstemming over de definitie van ziektebeelden (en de diagnostiek daarvan) heeft mijns inziens als diepere oorzaak het gebrek aan overeenstemming over de manier waarop onderzoekers over psychopathologie denken én het gebrek aan overeenstemming over de manier waarop vormen van psychopathologie methodologisch benaderd moeten worden. De onenigheid die we zien bij onderzoekers treedt ook onder klinici op.

Symptomatisch voor de verwarring is, zoals betoogd, het gebrek aan consensus over wat een psychische stoornis is en wat de kenmerken zijn van de diverse stoornissen die in het classificatiesysteem (nu DSM-IV-TR) zijn opgenomen. Vanzelfsprekend is het waardevol dat er zo'n systeem bestaat, maar de grondslagen van het systeem zelf zijn wankel. Dit leidt er bijvoorbeeld toe dat verschillende psychische stoornissen (zoals autisme, schizofrenie of verslaving) in de opeenvolgende edities van de DSM op een opmerkelijk andere wijze gedefinieerd kunnen worden. Vooralsnog ziet het er niet naar uit dat deze toestand snel zal verbeteren. In deze studie stel ik mij desalniettemin de vraag of het mogelijk is op een objectieve wijze te definiëren wat een psychische stoornis is, en of zo'n definitie ertoe kan

bijdragen dat de ogenschijnlijke ‘willekeur’ (waaronder de afhankelijkheid van definities van sociale en culturele ontwikkelingen) waarop nu psychische stoornissen gedefinieerd worden, zal afnemen.

Een meer algemeen probleem is het gebrek aan consensus over het fundamentele probleem van de relatie tussen hersenen en psyche of tussen lichaam en geest. In deze studie zal hiervoor geen definitieve oplossing gegeven worden. Elke oplossing van dit vraagstuk is een zeer moeilijk of wellicht zelfs onmogelijk te bewijzen hypothese. Maar dat betekent niet dat de diverse hypothesen die hierover in omloop zijn, zich niet van elkaar onderscheiden in termen van de steun die ze wel of niet vinden in wetenschappelijke kennis, en de relevantie die ze wel of niet hebben voor (de richting van het) wetenschappelijk onderzoek.

Het belang van een plausibele hypothese over de relatie tussen hersenen en psyche komt pregnant naar voren in de discussie over de bijdrage van de psychologie aan het onderzoek naar psychopathologie. Wanneer, zoals ik in § 8.4 bepleit, psychiatrie en (klinische) psychologie bij voorkeur een ‘interdiscipline’ vormen, is daarvoor wel een absolute voorwaarde dat er op het vlak van de meest fundamentele concepten en hypothesen overlap én overeenstemming bestaat. Nog steeds komt *brainless psychology* veel voor. Als voorbeeld geldt een variant van de cognitieve psychologie die mensen opvat als complexe, ‘informatieverwerkende’ systemen, zonder zich te verdiepen in processen in de hersenen die de diverse psychische functies realiseren. Hierbij blijft vaak nog onbesproken of er in de hersenen op dezelfde wijze sprake is van ‘informatieverwerking’ als bij computers – de tegenwoordig gangbare metafoor.¹

2. Doelstelling

Deze studie beoogt een bijdrage te leveren aan de verheldering van de ontologische en epistemologische aspecten van het onderzoek naar en de diagnostiek van (de determinanten en de mechanismen van) psychopathologie. Ik stel dat de notie dat psychopathologie een biologische basis heeft, of onderzocht moet worden vanuit een biologisch denkkader, nuancering behoeft. Namelijk: om de determinanten en mechanismen van psychopathologie op het spoor te komen (en mede op basis daarvan het psychiatrisch handelen

vooruit te helpen) moeten we psychische stoornissen bestuderen vanuit een (omvattend) denkkader waarin ten minste systeembiologische, ontwikkelingsbiologische én evolutionair biologische inzichten en onderzoeksmethoden zijn geïntegreerd, en waarin tevens rekening wordt gehouden met de diverse niveaus die bij deze drie gezichtspunten van belang zijn. Het woord ‘ten minste’ houdt in dat bij mensen het biologische niet alleen op het psychologische aspect betrekking heeft, maar tevens dat de sociale en culturele dimensie bij het onderzoek naar psychopathologie betrokken moet worden. Mensen zijn tenslotte ‘biopsychosociale’ of nauwkeuriger: biopsychosocioculturele systemen. Dat in deze studie de biologische en in haar kielzog de neuropsychologische benadering van psychopathologie wordt geaccentueerd, schetst dus in zekere zin een eenzijdig beeld van psychopathologie. Voor een omvattend beeld van de kenmerken van psychopathologie hebben we naast de natuurwetenschappen ook de sociale wetenschappen nodig.

Bij de aanvang van het literatuuronderzoek dat aan deze studie voorafging was de focus primair gericht op de evolutionaire achtergronden van psychopathologie. In de loop van mijn onderzoek werd echter snel duidelijk dat uitspraken over evolutionaire biologie bij voorkeur gedaan worden in een theoretische context waar systeembioïogie en ontwikkelingsbiologie deel van uit maken. Zoals bekend stelde Theodosius Dobzhansky (1900-1975) in 1973 dat *Nothing in biology makes sense except in the light of evolution*. Deze studie verdedigt de stelling dat de uitspraak van Dobzhansky moet worden uitgebreid in de trant van *in the light of evolution, development and a systemic approach*. Ik hanteer in deze studie daarom drie perspectieven: *werking*, *ontwikkeling* en *evolutie*, waarbij ‘werking’ betrekking heeft op het systeemperspectief. Ik zal beargumenteren waarom onderzoek naar de determinanten en mechanismen van psychopathologie liefst ook in deze volgorde dient te worden uitgevoerd. Een andere overweging om de aandacht voor de evolutionaire biologie meer naar de achtergrond te verplaatsen, is dat mij in het vooronderzoek duidelijk werd dat ‘evolutionaire ziekten’, in de zin van ‘misadaptaties’ niet bestaan, in tegenstelling tot ontwikkelingsstoornissen of -ziekten en systemische ziekten.²

Al met al probeer ik mijn bijdrage aan de discussie over het onderzoek naar psychische stoornissen te leveren via:

- een wetenschapsfilosofische analyse van de door mij gesuggererde stagnatie: treedt deze echt op vanwege conceptuele onduidelijkheden, of is het louter de complexiteit van het object van onderzoek dat ons parten speelt?,
- het opstellen van een systeem van concepten dat bruikbaar is voor het onderzoek naar psychopathologie, alsook
- het formuleren van de–in filosofische termen uitgedrukte–hoofdpijnen van het benodigde onderzoek dat moet worden verricht om vooruitgang te boeken.

Deze studie heeft niet als doel nieuwe theorieën te formuleren voor de determinanten en mechanismen van een of meer psychische stoornissen. Dit werk moet verricht worden door op feiten gerichte onderzoekers. Maar het is wel mijn ambitie om aan te geven aan welke eisen en criteria zulke theorieën moeten voldoen om onze kennis van psychische aandoeningen te verbreden en te verdiepen. Als het waar is dat er een discrepantie bestaat tussen de hoeveelheid data en de kwaliteit van theorievorming, dan motiveert dit hopelijk financiers en onderzoekers om in de toekomst meer aandacht te schenken aan de conceptuele en fundamentele aspecten van de achterliggende theorieën. Zonder sterke theoretische basis heeft het vergaren van data weinig zin.

3. *Vraagstelling*

Deze studie bestaat uit een theoretisch en een toegepast gedeelte. De vraagstelling van deze studie is als volgt geformuleerd:

1. *Is het filosofisch-theoretisch systeem zoals dat is ontwikkeld door de filosoof Mario Bunge geschikt voor de conceptualisering van psychopathologie en het onderzoek naar de determinanten en de ziektemechanismen daarvan?*

In § 2.2 verantwoord ik iwaaronder waarom ik het werk van de Bunge heb geselecteerd. Deelvragen zijn:

- Wat zijn de hoofdpijnen van de filosofie van Bunge en hoe denkt hij over de bijdrage van de filosofie aan de wetenschap?
- Wat zijn–op geleide van de opvattingen van Bunge–de biologische en psychologische fundamenten van de conceptualisering van de mens als een biopsychisch systeem dat zich

- ontwikkelt in een sociale en culturele omgeving?
- Hoe sluiten de op feiten gerichte (empirische) disciplines aan op dit gedachtegoed?
2. *Wat betekent dit systeem voor de conceptualisering van psychopathologie en voor onderzoek en diagnostiek?* Deelvragen zijn:
- Hoe kunnen we psychopathologie conceptualiseren?
 - Hoe kunnen we onderzoek doen naar psychopathologie en diagnoses stellen?
3. *Wat zijn de consequenties en implicaties van die conceptualisering voor (de beoordeling van) het huidige onderzoek naar en de diagnostiek van psychopathologie en de actuele diagnostiek van psychopathologie?*
- Deelvragen zijn:
- Welke hindernissen bestaan er die adequaat onderzoek en adequate diagnostiek in de weg staan? Zijn er alternatieven mogelijk en haalbaar?
 - Welke kanttekeningen kunnen worden gemaakt bij het lopende onderzoek naar (aspecten van) psychopathologie? Of-
tewel: draagt het lopende onderzoek bij aan de oplossing van de problemen die ik in deze studie heb vastgesteld? Vragen die daaruit voortvloeien zijn:
 - Wat zijn algemene problemen bij het onderzoek naar psychopathologie en de beperkingen van epidemiologisch onderzoek in de zoektocht naar de determinanten en mechanismen van psychopathologie; wat is het belang van een sociaal-historische benadering van psychopathologie?
 - Wat voegt het onderscheiden (en vervolgens integreren) van het systemische, ontwikkelings- en evolutionaire perspectief toe aan het tegenwoordig door klinische epidemiologie en neurobiologie gedomineerde onderzoek naar psychopathologie?

De eerste twee vragen staan centraal in deel I tot en met III. Nadat de theoretische fundamenten zijn gelegd, ga ik in deel IV na wat de consequenties en implicaties daarvan zijn voor onderzoek en diagnostiek. Hoewel deze studie zich in de eerste plaats richt op wetenschappelijk onderzoek, heb ik hier en daar wel de kans aangegrepen om de relevantie van mijn benadering voor de klinische praktijk te verduidelijken. De beoogde concepten kunnen, zoals

eerder is gesteld, niet los van de resultaten van het op feiten gerichte wetenschappelijk onderzoek ontwikkeld worden. Als dat wel zou gebeuren zouden ze geen brugfunctie kunnen vervullen tussen filosofie en empirisch onderzoek. Daarom heb ik in deel IV ter verduidelijking ook beknopte samenvattingen opgenomen van resultaten van wetenschappelijk onderzoek.

Cruciaal voor het theoretische gedeelte is of het lukt een plausible definitie te vinden of te geven van wat we onder een psychische stoornis moeten of kunnen verstaan. In dat verband is het relevant ook enkele daaraan gerelateerde concepten, waaronder symptoom, functie, disfunctie, (ziekte)mechanisme, determinant en ziekteproces goed van elkaar te onderscheiden, te definiëren en met elkaar in verband te brengen. Dit is namelijk het vertrekpunt voor de classificatie van psychische stoornissen, de diagnostiek en de (selectie van een) therapie, alsook voor het uiteindelijke resultaat van de zoektocht naar de determinanten en mechanismen van psychopathologie.

2.2. Het wetenschapsfilosofische kader

In deze paragraaf geef ik aan dat we behoefte hebben aan filosofie om de wetenschappelijke en praktische problemen van de psychiatrie op te lossen. Vervolgens verantwoord ik waarom ik heb gekozen voor het werk van Mario Bunge als kader voor deze studie.

1. *Behoeftte aan filosofie*

Zoals gezegd is dit een studie met een sterk wetenschapsfilosofische insteek, ook al wordt volop kennisgenomen van de resultaten van recent onderzoek. De reden voor dit perspectief is dat er in de psychiatrie en de aanpalende wetenschappen verwarring of onenigheid is over fundamentele ontologische concepten (zoals oorzakelijkheid, systeem, niveau, eigenschap, mechanisme en emergentie) of over epistemologische en methodologische kwesties (zoals over reductie, synthese, waarheid, verklaring en bewijs). Als ik betoog dat er behoefte is aan theoretische systemen voor de wijze waarop we een psychische stoornis kunnen conceptualiseren respectievelijk onderzoeken, dan voeg ik daaraan toe dat deze zon-

der de participatie van de (wetenschaps)filosofie niet tot stand te brengen zijn.

In deze studie baseer ik mij wat de filosofie betreft uitdrukkelijk op de ontologische en epistemologische opvattingen van de filosoof Mario Bunge, omdat deze bij elkaar genomen een zeer gunstig filosofisch vertrekpunt vormen voor de formulering en de onderbouwing van enkele belangrijke principes van de beoogde theoretische systemen (zie verder hoofdstuk 3 en § 10.5). Mijn keuze voor Bunge is vooral ingegeven door zijn opvatting van filosofie als discipline die sterk gericht is op interdisciplinariteit en op de empirische wetenschappen. Het door hem ontwikkelde systeem-perspectief biedt een bruikbaar kader om de samenhang van de wetenschappen te articuleren (zie hoofdstuk 3). Daarnaast is het de precisie waarmee hij allerlei sleutelbegrippen definieert – en de consequente hantering van die begrippen – die zijn werk aantrekkelijk maken als filosofisch referentiepunt.

In deze keuze schuilt ongetwijfeld een zekere eenzijdigheid, maar deze is verdedigbaar: de uitkomsten van mijn redeneringen zijn zo gemakkelijker te bevestigen, maar evengoed gemakkelijker te bekritisieren. In het geval van een eclectische benadering is zoiets voor derden beslist lastiger. Daar komt bij dat veel filosofie of wetenschapsbeoefening juist vanwege een eclectische werkwijze tekortschiet. Maar een en ander betekent dus niet dat mijn sterk op het werk van Bunge gestoelde stellingnames immuun zijn voor kritiek of onweerlegbaar zijn. Integendeel: waarheid en bewijs komen in stukjes, en alle filosofische uitspraken, dus ook die van Bunge, zijn op te vatten als hypothesen, waar meer of minder steun voor kan worden gevonden en die ook voor verbetering vatbaar zijn.

De bijdrage van de filosofie heeft mijns inziens ook een ‘economische’ functie: de filosofie draagt bij aan het stellen van de juiste vragen en het ontwikkelen van de juiste concepten; mede daardoor neemt de opbrengst van wetenschappelijk onderzoek toe. In veel onderzoek staren wetenschappers zich blind op vraagstukken die door de wijze waarop zij die conceptualiseren, onoplosbaar zijn. Mede daardoor blijven hun onderzoeksinspanningen vruchteloos. Dit betekent niet dat de filosofie als een soort ‘superwetenschap’ naast of boven de diverse disciplines staat. Wel betekent het dat

filosofie onafscheidelijk deel uitmaakt van elke vorm van wetenschappelijk onderzoek, of dat zou in ieder geval zo moeten zijn. Mijn indruk is dat de reflectie op en de explicitering van filosofische posities door onderzoekers wordt verwaarloosd of—ernstiger nog—als een bijkomende luxe wordt gezien. Dat is ook het geval in de psychiatrie en de aanverwante wetenschappen—zeer ten onrechte, omdat het aantal filosofische kwesties in dit domein aanzienlijk is. De psychiatrie vat ik op als de meest filosofische discipline die de geneeskunde kent.

De filosofie is echter niet alleen economisch, in de zin dat zij ertoe kan bijdragen dat men beter met schaarse middelen weet om te gaan, zij draagt ook bij aan multi- of interdisciplinaire samenhang en samenwerking in de wetenschap. Dit wordt bijvoorbeeld bereikt wanneer basale concepten die in de diverse wetenschappelijke disciplines vaak verschillend worden gebruikt, binnen een filosofisch-theoretisch kader kunnen worden verhelderd en zo nodig aangepast. In de ene discipline kan sprake zijn van ‘systemen’, terwijl een andere spreekt over ‘structuren’ of ‘netwerken’. Belangrijker nog is dat disciplines verschillen in hun *benadering* van hetzelfde systeem. Disciplines die hersenen ‘topdown’ benaderen en ‘gedrag’ als vertrekpunt kiezen (zoals in de [neuro]psychologie het geval is), ontwikkelen andere concepten met betrekking tot ‘psychische functies’ dan disciplines die een ‘bottom-up’-benadering volgen, zoals in de neurobiologie het geval is. In die laatste komen wel allerlei concepten voor met betrekking tot de onderdelen en de structuren van neurale systemen, maar een ‘functiebegrip’ ligt niet voor de hand. Voor de psychiatrie, die staat voor het exploreren van alle kennis die bijdraagt aan het begrijpen van gestoorde hersenprocessen, en die behoefte heeft aan de integratie van beide benaderingen, kan het gemis aan een overkoepelend conceptueel systeem fnuikend werken. De hier verdedigde positie is dat zo’n op basis van de filosofie ontwikkeld systeem noodzakelijk is om in de psychiatrie sprongen voorwaarts te kunnen maken.

In de voorafgaande paragrafen heb ik verduidelijkt wat de vraagstelling is en ook wat de achtergronden daarvan zijn. Essentieel bleek het zoeken naar geschikt conceptueel gereedschap. In de aanloop tot deze studie was ik, zoals ik al aangaf ik § 2.1, erop gericht een studie te maken naar de evolutionair-biologische ach-

tergronden van psychopathologie. Mij werd al snel duidelijk dat ik mijn wens, via de bestudering van de evolutionaire biologie iets zinnigs te kunnen zeggen over de determinanten en de mechanismen van psychopathologie, beslist moest aanvullen met ontwikkelingsbiologie en systeembioïogie. Later keerde dit zich zelfs om en verdween de aandacht voor de evolutionaire biologie meer naar de achtergrond. Daarnaast kwam ik tot het inzicht dat de beantwoording van zo'n vraag de hulp van de wetenschapsfilosofie vergt, om allerlei valkuilen te kunnen omzeilen én om het kaf van het koren te kunnen scheiden.

Wat mij bij de ontwikkeling van de vraagstelling enorm heeft geholpen is dat ik in contact kwam met het werk van Mario Bunge—mijns inziens een van de grootste filosofen die de vorige eeuw heeft voortgebracht. Een uitgebreide toelichting op zijn werk staat in deel II (hoofdstuk 3 en latere hoofdstukken). Hieronder volgt alvast een eerste verantwoording voor het selecteren van zijn werk als wetenschapsfilosofisch kader voor deze studie.

2. *Waarom Mario Bunge?*

Bunge, die nog steeds actief is, is van oorspong theoretisch fysicus. Al vroeg is hij overgestapt op de filosofie en heeft hij ernaar gestreefd de grondslagen van de filosofie opnieuw—en zo fundamenteel mogelijk—te doordenken én op schrift te stellen. Het werk van Bunge bevat ook een goede uitleg van de begrippen die wetenschappers elke dag gebruiken, maar zelden goed definiëren, zoals 'oorzaak', 'toestand', 'gebeurtenis', 'feiten en data' en 'mechanisme'. Bunge heeft al die begrippen exact gedefinieerd en heeft ze in een coherent verband gebracht. Verder bevat zijn werk talloze fundamentele beschouwingen over ontologie, epistemologie, semantiek, logica, ethiek et cetera. Zijn werk heb ik daarom geselecteerd als het filosofische fundament voor mijn theoretische beschouwingen.

Hoewel ik al eerder met het werk van Bunge in aanraking was gekomen, ontstond de hernieuwde ontmoeting pas nadat ik in het kader van deze studie op zoek was gegaan naar de kenmerken van het in de psychiatrie omarmde *biopsychosociale* model. Hoe, vroeg ik mij af, kunnen niveaus op elkaar inwerken? Ik stuitte in dat

kader op een wereld van definities over *supervenience*, *emergence* en *upward* en *downward causation*³ – veelal onbegrijpelijke literatuur op basis waarvan het moeilijk was een eigen positie te bepalen. Door een collega werd ik geattendeerd op een artikel van Blitz (1990), die uitvoerig heeft geschreven over (de geschiedenis van het concept) emergentie en daarbij sterk leunt op het werk van Bunge. Na dit artikel heb ik uitgebreid kennisgenomen van het werk van Bunge en kwam ik erachter dat ik eigenlijk de verkeerde vraag had gesteld. Bunge stelt (2003a, p.134): ‘levels are collections of things, and hence are concepts, not concrete things. Therefore, levels cannot act upon one another.’

Er is niets mis met de gedachte dat mensen biopsychosocioculturele systemen zijn, waarbij sprake is van verschillende niveaus en interacties. Alleen, niet niveaus werken op elkaar in, maar de entiteiten die op die niveaus opereren. Dat wil zeggen: entiteiten op een bepaald niveau hebben interactie met elkaar of met entiteiten die op een ander, hoger of lager niveau functioneren. Anders gezegd: niet ‘het biologische’ werkt in op ‘het psychische’, dat weer inwerkt op ‘het sociale’ (of omgekeerd), maar sociale gebeurtenissen beïnvloeden specifieke processen in de hersenen (die we aanduiden als ‘psychisch’) en vice versa, die weer van invloed zijn op fundamenteel biologische processen en vice versa. Bunge voegt daar bovendien aan toe dat in het onderzoek nooit een niveau kan of mag worden overgeslagen. Deze oplossing voor mijn theoretische probleem vormde de opmaat tot een intensievere kennismaking met het werk van Bunge.⁴

In hoofdstuk 1 ben ik ingegaan op enkele ontwikkelingen en problemen met betrekking tot de hedendaagse psychiatrie. De oplossing van deze problemen, zo is mijn overtuiging, zijn niet alleen door ‘meer en beter’ empirisch onderzoek op te lossen. Zij veronderstelt ten minste ook de uitwerking en oplossing van een aantal conceptuele en wetenschapsfilosofische kwesties. Hoewel men het er in de moderne wetenschap over eens is dat de werkelijkheid bestaat uit systemen van systemen – waarbij er bij concrete systemen sprake is van een specifieke manier van functioneren, en er bij biologische systemen bovendien sprake is van systemen die zich ontwikkelen en zich kunnen evolveren – is het voor veel wetenschappers toch erg onduidelijk wat dit betekent voor de manier waarop

we het gedrag en de kenmerken van systemen het beste kunnen onderzoeken.

Ik ben erachter gekomen dat er weinig filosofen zijn (geweest) die systemisch denken centraal hebben gesteld en hebben gepoogd een samenhangend stelsel van ideeën tot stand te brengen dat nuttig is voor het oplossen van complexe wetenschappelijke vraagstukken. Ik had echter wel de behoefte aan een samenhangend systeem van concepten dat kon dienen als referentiekader. Mijn eisen aan zo'n systeem waren: zeer breed, niet rigide, maar wel exact en stevig verankerd in (en niet in strijd met) de uitkomsten van het moderne onderzoek. Een 'proef' was dat de vragen waarmee ik worstelde (zoals 'wat zijn niveaus en hoe moet je hun relatie denken?', 'wat is een psychische stoornis en hoe kun je die het beste onderzoeken?'), ermee konden worden opgelost, of dat ik voldoende in staat was ze op een adequate wijze te formuleren. Buiten de groep van de klassieke filosofen zijn er echter nauwelijks voorbeelden aan te wijzen van personen die aan al deze eisen kunnen voldoen: een sluitend⁵ systeem van ontologische concepten en een – daarmee verband houdend – eveneens sluitend systeem van epistemologische concepten en methodologische aanbevelingen voor goed wetenschappelijk onderzoek, dat bovendien geschikt is voor de studie van psychopathologie.⁶

De psychiatrie is mijns inziens de medische discipline waarbij het duidelijkste kan worden gedemonstreerd dat de stagnatie ervan in hoge mate gerelateerd is (of is geweest) aan – verkeerd geformuleerde of niet goed opgeloste – filosofische vragen. Voorbeelden zijn: de verhouding tussen lichaam en geest (of hersenen en geest)⁷, het verschil tussen normaal en abnormaal of gezond en ziek, de verhouding tussen *nature* en *nurture*, het denken in termen van hiërarchische organisatieniveaus van systemen (wat in de psychiatrie dus tot uiting komt in het conceptualiseren van mensen als een biopsychosociaal systeem). Het denken in of over niveaus is belangrijk om te begrijpen hoe gebeurtenissen op een lager organisatieniveau (zoals neuronale netwerken) psychische functies kunnen 'voortbrengen' of hoe psychische processen van invloed kunnen zijn op de werking of ontwikkeling van neuronale of andere lichamelijke systemen. Omgekeerd geldt dat de *ontwikkeling* van de psychiatrie vermoedelijk in hoge mate afhankelijk

is van een globale herdefinitie van centrale concepten en van een heroriëntatie op zulke cruciale activiteiten als de classificatie van psychopathologie, onderzoek en diagnostiek. Naar mijn overtuiging biedt het werk van Mario Bunge een goed, zo niet het beste uitgangspunt om de stagnatie onder woorden te brengen, en een juiste richting te geven aan de ontwikkeling van de psychiatrie. Uiteraard is deze opvatting, zoals hierboven al is gesteld, aanvechtbaar.

Samengevat en meer toegespitst zijn het drie aspecten in Bunges denken die zijn werk geschikt maken voor de rol die het in deze studie speelt:

1. Bunge heeft systematisch nagedacht over al die concepten als materie, oorzaak, gebeurtenis, proces en mechanisme, toestand, ruimte, tijd, structuur, systeem, niveau, functie, emergentie, die zo belangrijk zijn in het wetenschappelijk onderzoek en redeneren. Omdat zijn ‘oplossingen’ gefundeerd zijn op en niet in strijd zijn met de moderne wetenschap⁸ én in een systematisch verband zijn gebracht, is de keuze voor Bunges werk mijns inziens in dit opzicht verantwoord.
2. Bunge heeft zijn ontologische beschouwingen ook geconcretiseerd in filosofische studies over onder andere de biologie, de psychologie en de sociale wetenschappen, disciplines waar de psychiatrie direct mee te maken heeft. Juist door deze thematische studies is goed in te zien wat de consequenties zijn van zijn abstracte begripsdefinities, vooral ook omdat hij de discussie met wetenschappelijke stromingen op de afzonderlijke vakgebieden nooit heeft geschuwd. Voor de psychiatrie is verder zijn monografie over het vraagstuk van de verhouding tussen ‘lichaam en geest’ van groot belang. Daarin refereert hij namelijk aan (ten tijde van het schrijven) actuele ontwikkelingen in de neurowetenschap, onder andere het werk van de neuropsycholoog Donald Hebb (1904-1985), naast de formulering en verantwoording van zijn eigen visie – tegen het licht van negen ‘concurrerende’ visies.
3. Tot slot heeft Bunge de wetenschapsbeoefening een grote dienst bewezen door zijn uitgebreide epistemologische en methodologische beschouwingen over de kenmerken van goed wetenschappelijk onderzoek, waarin hij wijst op het belang van diep-

gaande theorieën en hypothesen, van een genuanceerde visie op reductie en van een complementerende integratie en synthese van kennisbestanddelen. Van het grootste belang is verder zijn stellingname dat het voor het geven van verklaringen nodig is om mechanismen te achterhalen. Voor de psychiatrie is in het bijzonder zijn waarschuwing cruciaal om—zoals bij de analyse van biosystemen—geen niveaus over te slaan.⁹ Ook zijn visie over het belang van (maar ook de voorwaarden voor) de convergentie van wetenschappelijke disciplines is nuttig voor de verdere ontwikkeling van de psychiatrie. Elders in deze studie probeer ik duidelijk te maken dat de integratie of convergentie van de psychiatrie en de (klinische) neuropsychologie noodzakelijk is—met de concepten *psychische functie* en *disfunctie* als verbindende schakel.

In verschillende hoofdstukken ga ik nader in op de filosofie en de wetenschapsopvattingen van Bunge. De verschillen tussen zijn opvattingen en die van derden heeft Bunge zelf uittreuren in zijn publicaties voor het voetlicht gebracht. In deze studie worden zijn opvattingen niet fundamenteel ter discussie gesteld, wat, nogmaals, natuurlijk niet betekent dat ze immuun zijn voor kritiek of niet voor verbetering vatbaar zijn. En hier wordt ook niet beweerd dat zonder kennisname van zijn werk er geen alternatieve routes zijn om de stagnatie in de kennisontwikkeling in de psychiatrie open te breken. Elders in deze studie worden bijvoorbeeld diverse auteurs aangehaald die theoretische kwesties, via een andere weg, op een bevredigende wijze hebben opgelost, en die goedbeschouwd bijna naadloos aansluiten op de ideeën van Bunge.

Als een gelijkwaardig alternatief voor het oeuvre van Bunge geldt het werk van de Nederlandse rechtsfilosoof Herman Dooyeweerd (1894-1977), reden om er hier iets uitvoeriger op in te gaan. Bovendien kan ik zo mijn keuze voor Bunge preciseren.

Discussie: De bijdrage van Herman Dooyeweerd

Dooyeweerd heeft, net als Bunge, een uitgebreid systeem van filosofische uitspraken ontwikkeld dat voor wetenschappelijk onderzoekers de moeite waard is. In zijn belangrijkste publicatie, het vierdelige *A new critique of theoretical thought* (1997; oorspronkelijk 1953-1958) ontwikkelt hij ideeën over aspecten of wetskringen

(zoals het fysische, het biotische en het psychische) waarmee de werkelijkheid kan worden onderscheiden. De wetskringen duiden op een hiërarchisch gelaagde structuur van de werkelijkheid. Oppervlakkig bekeken zijn er inhoudelijk veel overeenkomsten tussen Bunge en Dooyeweerd. Beiden worstelen met thema's als emergentie of de verhouding deel-geheel. Beiden uiten kritiek op sterk reductionisme en geven aandacht aan het wetmatige karakter van de werkelijkheid.

Overeenkomsten zijn er ook in de diepte, de breedte en vooral de grondigheid waarmee de diverse thema's van de filosofie worden benaderd. Verder delen deze filosofen hetzelfde lot, namelijk dat stelselbouwers – met afgewogen, gematigde standpunten – minder populair worden of vaak onbegrepen blijven, in vergelijking met filosofen die veel eenzijdiger en beperkter te werk gaan, maar wel veel effectiever en vaak als eersten, de tijdgeest onder woorden weten te brengen.

Uiteraard zijn er ook talloze verschillen die de keuze voor het werk van Bunge voor mij hebben vergemakkelijkt. Ik noem er een paar.

In de eerste plaats is er het statische karakter dat Dooyeweerds werk aankleeft. Hij interesseert zich voor de structuur van de werkelijkheid en onderkent dat er sprake is van een specifieke gelaagdheid, maar stelt zich niet als Bunge de centrale vraag naar de werking, ontwikkeling en evolutie van de dingen op de te onderscheiden niveaus of 'wetskringen'. In de visie van Bunge zijn niveaus (eveneens) verzamelingen van concrete entiteiten die met elkaar specifieke eigenschappen en wetten gemeen hebben, en kunnen niveaus (eveneens) gegroepeerd worden in een gelaagde structuur (lage → hoge niveaus). Maar kenmerkend voor de opvattingen van Bunge is dat een gelaagde structuur niet impliceert dat er sprake is van een hiërarchie: de gelaagdheid verwijst slechts naar het ontstaan van hogere niveaus op basis van lagere. Preciezer gesteld: wetmatige processen met betrekking tot specifieke entiteiten op een lager niveau hebben wetmatige processen van specifieke entiteiten op een hoger niveau voortgebracht. Hoe dat gebeurt is zelf voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. De gelaagdheid duidt volgens Bunge dus op een wordingsgeschiedenis en niet op pre-existente dominantie- en onderschikkingsrelaties. De notie

van emergentie speelt een veel belangrijker rol in het denken van Bunge dan in het denken van Dooyeweerd.

Dat beide filosofen wijzen op het belang van het identificeren van wetten betekent overigens niet dat ze in dat opzicht dezelfde concepten hanteren. In de opvatting van Bunge zijn wetten stabiele objectieve patronen die optreden in natuur of maatschappij. Als zodanig zijn het eigenschappen van (relaties van) dingen waarover uitspraken kunnen worden gedaan en op basis waarvan regels kunnen worden opgesteld. Wetten ‘regeren’ echter niet de werkelijkheid zoals dat bij Dooyeweerd het geval is.

In de tweede plaats heeft het werk van Bunge het voordeel dat het veel uitdrukkelijker is gebaseerd op de (resultaten van de) moderne wetenschapsbeoefening. Dit betekent niet dat Dooyeweerd zich niet interesseerde voor het wetenschappelijk onderzoek, maar zijn kennis van de natuurwetenschappen en de biologie was beperkt. Daar komt bij dat zijn werk enkele tientallen jaren geleden is afgesloten, waardoor hij ontwikkelingen van de laatste vijftig jaar in het op feiten gerichte onderzoek die belangrijke filosofische implicaties hebben gehad (denk aan de kwantummechanica of het moleculaire en genetische onderzoek in de biologie en de neurowetenschappen), niet heeft kunnen verwerken. Dooyeweerd's aspectenleer kan bruikbaar zijn voor de beschrijving van de werkelijkheid – om deze te analyseren is zijn leer niet voldoende.

In de derde plaats kies ik voor het werk van Bunge, omdat hij niet alleen het systemische karakter van de werkelijkheid onderkent (Dooyeweerd doet daarvoor niet onder), maar ook de focus legt op het identificeren van de mechanismen die ervoor zorgen dat systemen werken, zich ontwikkelen en evolueren. Het hierboven aangeduide ‘statische’ karakter van de filosofie van Dooyeweerd, dat tot uitdrukking komt in zijn focus op de structurele kenmerken van systemen, heeft dus in het bijzonder nadelige consequenties op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek naar veranderingen van systemen, waaronder het disfunctioneren, de ineenstorting en het verdwijnen ervan. Voor het onderzoek naar psychopathologie is een dynamische ontologie vereist, evenals een epistemologie die ons uitdrukkelijk helpt om ons te richten op het wetenschappelijk onderzoek naar veranderingsprocessen.¹⁰

Noten

- 1 Het prototype van de hersenloze psychologie is het behaviorisme, waarin slechts aandacht was voor de verbanden tussen zintuiglijk waarneembare stimuli en responsen. Ook na de ‘cognitieve revolutie’ (Friedenberg & Silverman, 2006) die zich in de jaren vijftig van de twintigste eeuw in de psychologie voltrok, was de aandacht voor hersenen minimaal. Een grote vooruitgang was wel dat er modellen werden ontwikkeld over psychische activiteit. George (1961) was een van de eersten die, gebruikmakend van de principes van de cybernetica, de menselijke hersenen beschreef als een computerachtig controlesysteem.
- 2 Ik ontken niet dat bepaalde ziekten een genetische component hebben, erfelijk worden overgedragen en/of voorwerp zijn van selectie. Wat ik beweer is dat er onvoldoende grond is voor de veronderstelling dat somatische en psychische aandoeningen verklaard kunnen worden vanuit een adaptationistisch perspectief (zie ook § 9.6).
- 3 Murphy en Brown (2007) hebben recent een poging gewaagd deze begrippen toe te passen in hun filosofische en neurobiologische beschouwingen over morele verantwoordelijkheid en de vrije wil.
- 4 Bunge staat met zijn opvatting over niveaus overigens niet alleen. Ook diverse andere filosofische opvattingen van hem komen overeen met die van andere filosofen. Zie Weingartner en Dorn (1990) over verschillen en overeenkomsten tussen Bunge en andere filosofen.
- 5 De kwalificatie ‘gesloten’ is hier bedoeld als coherent en consistent. Naar een ‘afgesloten’ systeem kunnen slechts dogmatici verlangen.
- 6 Dit betekent niet dat er geen pogingen zijn ondernomen om een (wetenschaps)filosofisch fundament onder de psychiatrie te leggen. Een bijzondere vermelding verdient de—inmiddels verouderde—studie *Psychopathologie* van Jaspers (1959, oorspronkelijk 1913). Recente overzichten en besprekingen van filosofische concepten in verband met de psychiatrie zijn samengesteld door Ghaemi (2003), Radden (2004), Fulford e.a. (2006) en Murphy (2006).
- 7 Het denken over de relatie tussen lichaam en geest (of ziel) in verband met het ontstaan en beloop van psychische stoornissen heeft een lange traditie. Zie Pigeaud (1989) voor een onderzoek naar de wijze waarop medisch-filosofen in de Griekse Oudheid dit vraagstuk oplosten.
- 8 Dit geldt in het bijzonder voor zijn focus op de benadering van de werkelijkheid als systeem van systemen. De systeembenadering wordt in veel wetenschappelijke disciplines gemeengoed.
- 9 Het correleren van moleculaire of neurobiologische gegevens met de uitkomsten van analyses van het gedrag van patiënten is een voorbeeld van een wetenschapspraktijk waarin niveaus van de biologische orga-

PROBLEEMSTELLING

nisatie worden overgeslagen. De correlaties brengen statistische verbanden in beeld. Mechanismische verklaringen (zoals hoe moleculaire of cellulaire veranderingen kunnen leiden tot verschillen in het gedrag) leveren ze echter niet op. N.B.: het bijvoeglijk naamwoord ‘mechanistisch’ heeft betrekking op mechanismen – niet te verwarren met ‘mechanisch’ (zie ook § 3.3).

- 10 Zie ook het werk van de als ‘procesfilosoof’ bekendstaande Alfred North Whitehead (1861-1947).